

УДК - 947.7"654"

Горобець В.М., Чухліб Т.В.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РУЇНИ - ОЧИМА РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА

Рецензія

**на монографію: Яковлева Т. "Гетьманщина в другій половині 50-х років
XVII століття. Причини і початок Руїни" (К.: Основи, 1998. - 448 с.)**

Вихід у світ будь-якого дослідження з історії України, виконаного зарубіжним автором, цілком закономірно викликає пошук інтересу. Це й не дивно, адже, на думку багатьох сучасних істориків-методологів, свіжий погляд стороннього спостерігача має найбільше шансів для того, аби вже апіорі претендувати на об'єктивність і неупередженість. Зважаючи на це, публікація рецензованого монографічного дослідження сучасного російського історика Т.Яковлевої за будь-яких обставин була приречена на успіх чи, принаймні, увагу з боку фахівців. Крім того, варто зауважити, що науковий інтерес до видання обумовлюється ще й тією обставиною, що проблеми, порушені авторкою, не мають поки що належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії*. Предметом дослідження став комплекс питань, пов'язаних з передумовами і початком тих процесів в українському суспільстві другої половини XVII ст., які Т.Яковлева, зважаючи на історіографічні традиції, охарактеризовує як Руїну. Його наукова новизна полягає в тому, що тут проаналізовано соціально-економічну й політичну ситуацію та міжнародне становище Української держави у другій половині 50-х років XVII ст.

Вже ґрунтовний аналіз історіографічних здобутків попередників, пророблений авторкою в першому розділі монографії,

переконає у її високій фаховій підготовці та академічності виконаного дослідження. Зокрема, Т.Яковлева не лише констатує факт звернення того чи іншого дослідника до досліджуваної проблеми, а й намагається об'єктивно оцінити доробок кожного науковця і на цій основі розкрити зміст концепцій, витворених представниками різних шкіл і напрямів. Звертає на себе увагу добра обізнаність авторки з результатами наукових пошуків емігрантської та західної історіографії, здобутки яких ще донедавна майже повністю ігнорувалися російськими дослідниками.

Вельми багатою є джерельна база рецензованої праці, яка включає в себе майже всі найважливіші опубліковані зібрання документів, дотичні до порушених у праці проблем. Чи не вперше в історіографії так повно використано археографічні видання джерел іноземного походження - з архівів Німеччини, Австрії, Швеції, Угорщини, Румунії та Ватикану. Позитивним є також введення до наукового обігу важливих архівних документів з фондів Російського державного архіву давніх актів у Москві, Архіву головного актів давніх у Варшаві, а також відділів рукописів наукових бібліотек Києва, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Вроцлава. Щоправда, викликає подив твердження авторки стосовно того, що нею було використано матеріали зі "Збірки

* У рецензії використані матеріали відгуку на рукопис кандидатської дисертації Т.Яковлевої, яка була захищена в Інституті історії України у 1994 р. (Степанков В., Чухліб Т. Тетяна Яковлева про початок Руїни/Україна в минулому.- Київ; Львів, 1994.- Вип.6- С184-192)

Русецьких" № 31 та 41 з фондів Воєводського державного архіву міста Лодзі та воєводства Лодзінського (с.40). Адже відомо, що № 31 та 41 "Збірки Русецьких" зберігаються в Архіві міста Кракова та воєводства Краківського. Швидше всього тут вкралася прикра неточність.

Аналізуючи концептуальне бачення Т.Яковлевою суті досліджуваної проблеми, насамперед слід зазначити, що роботу виконано в Канадському інституті українських досліджень міста Едмонтон. Саме цим можна пояснити, що авторка здебільшого відштовхується від здобутків західної україністики, а ніж від праць сучасних російських чи українських учених. Зокрема, на сторінках видання дослідниця дискутує зі школою І.Я.Фроянова, представники якої, на її думку, розвиток суспільно-політичних процесів в Україні після 1654 р. подавали "у більш поміркованому ключі" (с.6). Щодо здобутків сучасної української історіографії, то їх авторка досить детально описує в історіографічному огляді, але майже повністю ігнорує в основних розділах монографії.

Досить переконливими на сторінках монографії виглядають роздуми Т.Яковлевої щодо соціально-політичних підсумків Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (зауважимо, що в праці авторка дотримується усталеної у радянській історіографії думки, що вона тривала протягом 1648-1654 рр.), зокрема стосовно тих змін, що сталися в соціальній структурі суспільства та особливостях утвореної держави. Тут вона доходить висновку, що головним політичним наслідком війни стало утворення Української держави, а соціальним - скорочення до мінімуму чисельності шляхти й масове "покозачення" селянства. Досить переконливо виглядають також твердження про те, що Гетьманщина являла собою старшинсько-козацьку республіку, в якій козацька старшина становила елітарну верству населення. Спираючись на здобутки попередників, авторка відзначає наявність у середовищі старшини монархічно-династичних тенден-

цій. Аналізуючи фактичний матеріал, зокрема той, що ілюструє соціально-економічну політику урядів Б. Хмельницького та І.Виговського протягом 1655-1657 рр., Т.Яковлева спростовує традиційні твердження радянської історіографії про те, що причиною соціальної напруги кінця 50-х років XVII ст. були майнові пожалування козацькій старшині, а також доводить неправомірність тези, що повстання в роки гетьманування І.Виговського спалахують внаслідок посилення феодального гніту в українському суспільстві.

Суттєвим досягненням рецензованої праці є аналіз політичних уподобань козацької старшини, вичленення на цій основі певних політичних партій та угруповань у її середовищі, що дозволило авторці переконливо спростувати традиційну і - варто наголосити - спрощену схему поділу національної еліти лише на прихильників або Московії, або Речі Посполитої.

Досліджуючи розвиток соціально-політичної боротьби в другій половині 50-х років XVII ст., Т.Яковлева доходить висновку, що гостра боротьба за владу в Україні, яка розгорнулася наприкінці гетьманування Б.Хмельницького та в роки правління І.Виговського, небажання проводирів різних політичних угруповань досягти компромісу, поступившись частиною своїх вигод заради блага Української держави, їх загравання з володарями сусідніх держав, дестабілізували ситуацію в середині країни та послаблювали її перед загрозою зовнішньою.

Реконструюючи основні аспекти зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького протягом 1655-1657 рр., авторка намагається об'єктивно розібратися у вкрай складному переплетенні геополітичних інтересів країн Центральної та Східної Європи, які значною мірою відбивалися на українських інтересах, диктували лінію поведінки гетьмана на міжнародній арені. Не можна не погодитися з висловленими міркуваннями щодо незалежного характеру зовнішньої політики Чигирини в цей час та наслідками Віденських переговорів. Слушним є також зауваження авторки з приводу причин, які змушували

Хмельницького зволікати протягом 1656—1657 рр. з підписанням договору з шведським королем.

Незаперечним досягненням Т.Яковлевої є детальний аналіз зовнішньої політики І.Виговського до часу укладення Гадяцької угоди. Зокрема, досить переконливо виглядають її заперечення стосовно того, що гетьман із самого початку свого правління зробив ставку на польську допомогу. Проаналізувавши значний масив документів, авторка доводить, що діяльність Виговського впродовж осені 1657-зими 1658 р. не мала антимосковського спрямування і в цілому відповідала напрямам політичного курсу його попередника на гетьманстві.

У рецензованій монографії особливу увагу привертає розділ, присвячений висвітленню суті Гадяцького договору. Насамперед тут позитивного схвалення заслуговує стислий, але багатий на інформацію історіографічний огляд даної проблеми (с.305-308). Продовжуючи традиції, закладені ще школою М.Грушевського, авторка здійснює детальний джерелознавчий порівняльний аналіз виявлених 12 списків тексту договору і на цій основі реконструює його первісний варіант, підписаний у Гадячі 16 вересня 1658 р. Не викликає сумнівів слушне зауваження щодо існування докорінних відмінностей між договором, підписаним під Гадячем, і договором, затвердженим травневим 1659 р. сеймом Речі Посполитої, зі змісту якого були вилучені всі прогресивні положення. З цього Т.Яковлева робить висновок, що в Гадяцькому договорі не йдеться не тільки про самостійність України як держави, але навіть про її широку автономію у складі Речі Посполитої. Саме тому І.Виговський і втратив гетьманську булаву (с.320). Приділивши чимало уваги зовнішньо-політичним аспектам появи Гадяцької угоди 1658 р., авторка, на жаль, майже не зупиняється на них при дослідженні її краху.

Відзначаючи незаперечні успіхи російської дослідниці в справі висвітлення складних проблем української історії, водночас не можна оминати увагою й слабкі сторони рецензованої праці. Насамперед слід вказати

на недостатню концептуальну стрункість і логічність викладу матеріалу. Авторка ставить перед собою завдання дослідження причин і початку Руїни, але при цьому не дає чіткого визначення самої суті даного історичного феномена, обґрунтування його хронологічних рамок. Так, в одному місці Т.Яковлева стверджує, що Руїна "...тривала з часу смерті Богдана Хмельницького (тобто з середини 1657 р.? - Авт.) і до кінця XVII ст." (с.5); в іншому - "...Руїна почалася саме під час правління Виговського, коли Москва висунула свого претендента на булаву - І.Безпалого" (с.7), тобто - з осені 1658 р.

Потребує також додаткових обґрунтувань і верхня хронологічна межа даного історичного періоду - кінець XVII ст., чи, як пізніше уточнює авторка, 1687 р. Саме цим роком датував завершення Руїни М.Костомаров, але пізніші історики довели, що стабілізація ситуації, принаймні на Лівобережжі, розпочинається з гетьманування Д.Многogrішного (1669 р.), і вже зовсім незрозумілим є трактування п'ятнадцятилітнього стабільного гетьманування І.Самойловича (1672-1687 рр.) як продовження Руїни. Адже перед цим авторка визначає такі характерні риси періоду як: "громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи" (с.6-7). Жодної з названих нею ознак не можливо віднайти в історії Гетьманщини часів правління Самойловича, власне, і Многогрішного.

Вельми сумнівним є твердження авторки, що в часи гетьманства Виговського старшинські уряди в Україні обіймали люди, які "...не були пов'язані з масами "покозачених" ані походженням, ані спільною участю в бойових діях" (с.62). Як ілюстрацію даної тези дослідниця називає прізвища Данила Виговського, Василя Золотаренка, Якіма Сомка, Івана Нечая та інших. Але вже давно доведено (зокрема, в працях М.Грушевського, В.Липинського, І.Крип'якевича, В.Смоля, В.Степанкова та ін.), що одні з названих авторкою старшин так чи інакше брали участь у підготовці повстання 1648 р. (І.Нечай, Я.Сомко), інші обіймали високі

уряди у Війську Запорозькому ще за життя Б.Хмельницького (наприклад, полковник Д.Виговський вже 1655 р. виконував обов'язки наказного гетьмана).

Потребує також додаткових аргументацій твердження, що велика кількість "показаченого" населення стала причиною повстань у Війську Запорозькому. Очевидно, справа тут полягала не в кількості "показачених", а в різкому збільшенні чисельності розорених козаків і "показачених", позбавлених засобів до існування (що, до речі, й відзначається на наступних сторінках рецензованої праці), в їх люмпенізації, що й стало підґрунтям нагромадження вибухонебезпечного ферменту в Українській державі. Певним непорозумінням вважаємо постановку питання, чому царський уряд не знищував у корені бунти в Україні, як це робилося в Росії. Адже за договором 1654 р. козацька Україна не перетворювалася в складову частину Московської держави, а зберігала повну політичну автономію. Варто також звернути увагу на певну умовність використання авторкою самого поняття "повстання", який вона нерідко застосовує для означення проявів невдоволення козацтва політичною лінією уряду Б.Хмельницького, що не супроводжувалося насильницькими діями, а отже, не було повстанням у традиційному розумінні цього слова. Крім того, звертає на себе увагу й той факт, що структурний підрозділ монографії, який носить назву "Показачення і козацькі повстання в Україні", присвячений власне причинам повстань. Про самі повстання тут йдеться дуже побіжно, причому згадки про них здебільшого базуються на таких джерелах, достовірність яких ставить під сумнів і сама авторка (с.84).

Значну увагу в монографії приділено висвітленню політичних поглядів І.Виговського. Яковлева доводить наукову неспроможність ряду існуючих ідеологічних штампів в оцінці діяльності цього гетьмана. Разом з тим, певні зауваження може викликати характеристика особистих якостей гетьмана (с.90-91), а також окремих представників тогочасної української еліти - Ю.Хмельницького (с. 117), П.Тетері (с. 119-

122), А.Ждановича (с.200) та інших. Особливо суб'єктивне, упереджене ставлення авторки до особи українського магната, впливового політичного діяча Речі Посполитої, згодом полковника Війська Запорозького, канцлера Князівства Руського Юрія Немирича. Руку "спритного політичного авантюриста", котрий майже самотужки "розпалював смуту" в Україні, дослідниця вбачає у всіх негативних, з її точки зору, процесах, що мали в той час місце як у зовнішньо-, так і внутрішньополітичній діяльності українського керівництва. Саме Немирич, з погляду авторки, свідомо провокує невдоволення політикою уряду Виговського на Полтавщині та роздмухує чвари в Україні наприкінці 1657 р. (с. 248). Не хто інший, як Немирич, на думку Яковлевої, був і автором так званих "Пунктів Лісницького". Обґрунтування останньої тези базується виключно на логічних прийомах, а точніше - інтуїції авторки. Зокрема, дослідниця стверджує, що, по-перше, поява "Пунктів..." принесла найбільшу користь шведському керівництву укладенням українсько-шведської угоди в Корсуні, а, по-друге, "...щодо засобів досягнення певної мети - він ніколи не зупинявся перед вибором..." (с.247). Проте цих двох посилок явно недостатньо, аби розв'язати таку вкрай складну історичну проблему. Адже, як відомо, українсько-шведські переговори про союз, спрямований проти Польщі, розпочалися не в жовтні 1657 р., а влітку 1654 р., ще за життя королеви Христини, та набрали особливої актуальності після оголошення наступником королеви Карлом X Густавом війни Речі Посполитій. Наприкінці 1656 р. Військо Запорозьке і Шведське королівство виступають фундаторами Раднотської коаліції, і для підписання двостороннього союзного договору між ними не потрібно було жодних додаткових стимулів (як то згаданих "Пунктів...") - лише поваги шведської сторони до державних інтересів України.

Крім того, категорично заперечуючи автентичність "Пунктів...", не варто ігнорувати фактів, які переконливо свідчать про наявність у московського керівництва

наприкінці літа - початку осені 1657 р. планів реорганізації відносин з гетьманом, певного обмеження суверенітету останнього (відомості про це привезли спочатку українські послани, що були влітку в Москві, згодом - царські посланці в Україну В.Кікін та А.Матвеев). Саме ці плани (можливо, в дещо гіперболізованому вигляді) і лягли в основу зазначених "Пунктів..." Вельми прикметним в даному випадку є той факт, що у їх автентичності не сумнівалися не лише польський дипломат С.К.Беневський, а й московський воєвода А.Бутурлін.

Нелогічною, на наш погляд, є постановка питання: чи відмовлявся український уряд від Переяславської угоди 1654 р., підписуючи договір з шведським королем у 1657 р., чи ні. Адже, як відомо, договір 1654 р. не містив заборон на проведення Чигирином власної зовнішньополітичної діяльності, окрім стосунків з Варшавою та Стамбулом. Взагалі варто відзначити, що своєрідна "московоцентричність" концепції автора монографії простежується не лише в даному випадку, а й в цілому характерна для рецензованої праці. Читаючи її, складається враження, що зовнішня політика як Хмельницького, так і Виговського розвивалася або в промосковському руслі, або - в анти-московському. Для ілюстрації можна розглянути хоча б міркування дослідниці щодо суті угоди, укладеної українським гетьманом з кримським ханом під Озерною 1655 р. (с. 178). Авторка переконана, що розвиток українсько-кримських стосунків був можливий лише як альтернатива приязні з Москвою, ігноруючи той факт, що зміст і характер дипломатичних контактів Чигирин з кримською верхівкою впродовж майже усього 1654 р. свідчили саме про зворотнє - тверде бажання українського керівництва, укладаючи новий союз з царем московським, зберегти старий - з ханом кримським. До того ж, Т.Яковлева наводить слова польського дипломата стосовно того, що Озерненська угода була несприятливою для Речі Посполитої. Отож, вже з цього можна зробити висновок, що гетьман, укладаючи її, досяг певного успіху, і, згідно законів логіки,

угода мала бути корисною і союзнику Війська Запорозького - Московській державі, яка поки що не стала на шлях сепаратного порозуміння з Польщею.

Викликають несприйняття такі висловлювання авторки: "незадоволений політикою царя, Хмельницький поведився як керівник незалежної держави (з червня 1656 р. - Авт.)" (с. 179), і тут же - "незалежна зовнішня політика (Б.Хмельницького - Авт.) була справою нереальною" (с.207,214). Виникає питання, а як поведив себе гетьман Б.Хмельницький з осені 1649 р. і до 1656 р., адже наскрізною думкою твору проходить теза про існування "з осені 1649р... незалежної Української держави" (с.55).

У розділі "Зовнішня політика України в останні роки життя Б.Хмельницького" робиться висновок, що "Богдан залишив спадкоємцям надзвичайно важку зовнішньополітичну ситуацію" (с.214). Вважаємо такий висновок занадто категоричним, оскільки можна говорити лише про провал його планів добитися воз'єднання українських земель у межах соборної держави при допомозі Швеції і Трансильванії. Але ж розроблені ним принципи й цілі зовнішньополітичного курсу лягли в основу діяльності наступних гетьманів. Відомо також, що до кінця 1657 р. І.Виговському вдалося без особливих труднощів домогтися стабілізації міжнародного становища України.

Досить ефектною є теза дослідниці стосовно того, що обрання Ю.Хмельницького восени 1659 р. гетьманом свідчило про поразку сил, які до того підтримували М.Пушкаря та Я.Барабаша (с.324), тобто насамперед опозиційного до Виговського січового товариства. Але вже на 338, 339 сторітках авторка, опираючись на історичні джерела, говорить про підтримку претендента з боку І.Сірка та запорожців. І при цьому не наводить жодних аргументів стосовно того, що за рік після розгрому Пушкаря - Барабаша соціальне й політичне обличчя Січі кардинально змінилося. Це й не дивно, адже таких змін не сталося, і позиція січовиків восени 1659 р. мало чим відрізняється від позиції літа 1658 р. А звідси

впливає логічний висновок, що зараховувати останніх до тих політичних сил, всупереч волі яких було зведено Ю.Хмельницького на гетьманство - немає ніяких підстав. Інша річ, що за цей час ситуація в цілому в Україні змінилася й особа Ю.Хмельницького (до речі, не такого вже й "блідого" і "слабкого", як намагається довести авторка) виступила певним консолідуючим фактором, навколо якого об'єдналися й І.Сірко, й І.Богун.

Торкаючись проблеми визрівання антигетьманського заколоту на Лівобережжі, Яковлева стверджує, що вже з початку вересня 1659 р. полковник переяславський Тиміш Цицюра (у рецензованій роботі його названо Цюцюрою) розпочинає власну політичну гру (с.338), хоча М.Петровський довів, що той вже з весни досить активно провадив підготовку заколоту. Не відповідає історичним реаліям і твердження про те, що протягом 8-18 жовтня (н.с.) 1659 р. воевода О.Трубецької і прибічники Ю.Хмельницького "...обережно... вели переговори про те, де й коли їм зібратися для спільної ради" (с.344). Адже документи фіксують факти грубого тиску з боку царського представника, погроз розпочати мілітарну акцію у разі відмови української сторони погодитися на проведення Генеральної ради в Переяславі (старшина наполягала на проведенні її на Правобережжі, в Трахтемирові).

Останній розділ книги присвячено з'ясуванню причин падіння І.Виговського, яке не знайшло належного висвітлення в історіографії. Копітке вивчення джерел дало змогу, по-перше, встановити, що вже у червні 1658 р. московські воеводи фактично оголосили гетьманом свого ставника І.Безпалого, по-

друге, розкрити причини, що спонукали І.Виговського до початку переговорів з московською стороною після здобуття блискучої перемоги над росіянами під Конотопом у липні 1659 р. (до речі, події Конотопської битви чомусь майже зовсім не висвітлені на сторінках монографії). Серйозним науковим здобутком авторки є спростування насадженої у радянські часи тези про втрату гетьманом влади внаслідок "народного повстання". Тепер можна вважати доведеним, що головною причиною падіння І.Виговського було невдоволення старшини і рядового козацтва Гадяцькою угодою, а відмовили йому у підтримці в першу чергу старшина Правобережної України, яка перед тим виступала політичною опорою гетьманської влади.

Істотним недоліком рецензованої праці є й той факт, що в ній відсутні висновки, які б дали змогу зрозуміти концептуальне бачення автора суті здійсненого нею дослідження, прояснити ті незрозумілі і суперечливі моменти, які трапляються на сторінках опублікованої монографії.

Заслужують на увагу ґрунтовна бібліографія використаної Яковлевою літератури та джерельного матеріалу (яка налічує 961 позицію), а також вміщені у додатку 25 таблиць, що обґрунтовують ряд теоретичних положень авторки.

Отже, незважаючи на висловлені нами критичні зауваження, підтримуємо висловлені у післямові до книги слова члена-кореспондента НАН України Д.Наливайка, що "...праця заповнює велику лауну у вивченні історії України" й буде, на нашу думку, сприяти зближенню наукових інтересів істориків України та Росії.